

Opwekking in de eredienst

Of: de 'ik' in de gemeenschap

Een van de grote verschillen tussen het Liedboek voor de kerken (1973) en Liedboek - Zingen en bidden in huis en kerk (2013) is de geboden ruimte voor liedrepertoire dat bedoeld is te worden begeleid met ander instrumentarium dan het kerkorgel. Bij een vergelijking van de twee bundels lijkt er een verschuiving te hebben plaatsgevonden, van het louter 'klassieke' liedrepertoire naar, om het maar zo te noemen, 'lichte' genre.

Bij het samenstellen van het *Liedboek voor de kerken* zijn duidelijke genre-uitsluitingen gehanteerd. Voor sommig liedrepertoire –opwekkingsliederen, Johannes de Heer, maar bijvoorbeeld ook nieuwe liederen uit toen al bestaande bundels zoals *Alles wordt Nieuw*– was geen plaats. Daarentegen staan in de bundel zo goed als uitsluitend strofische en berijmde liederen, stuk voor stuk bedoeld voor samenzang met orgelbegeleiding, met als uitbreiding daarvan hooguit een solozanger of een cantorij.

Nieuw in de bundel uit 2013 is de ruimte voor ook andere liedstijlen. Daarbij kan onderscheid worden gemaakt in diverse genres: ecclesia-liederen (bijvoorbeeld afkomstig uit de Studenten-Ekklesia en *De Nieuwe Liefde*, beide rondom Huub Oosterhuis), kinderliederen, Evangelisch liedrepertoire, *Opwekking*, Iona, Taizé, etcetera. Deze verscheidenheid is te groot om te laten vallen onder 'lichte muziek' – waardoor die term niet echt bruikbaar is: ze dekt de lading slechts zeer ten dele.

Deze ontwikkeling kan overigens niet los worden gezien van de tendens pop- en jazzmuziek op kerkorgel te spelen. Deze trend is vooral het laatste anderhalve decennium in opkomst, waarbij een naam als Bert van den Brink moet worden genoemd. Van den Brink is, hoewel hij ooit enige tijd orgel heeft gestudeerd, met name bekend als improviserende jazz-pianist, en nog steeds is hij vooral als zodanig actief. Daartoe uitgenodigd door destijds Festival Voor de Wind, later het Internationaal Orgelfestival Haarlem en herhaaldelijk het Orgelpark, weet hij in concert-setting het genre van popmuziek en jazz steeds overtuigender te vertalen naar het (kerk-)orgel, deels met covers (*Bohemian Rhapsody* op orgel), deels met originele improvisaties, al dan niet samen met collega's op andere muziekinstrumenten.

Het was te verwachten dat een serieuze variant van deze

trend op een gegeven moment in de kerkdiensten zou opduiken, waarbij iemand als Berry van Berkum als een van de pioniers genoemd kan worden. In Duitsland is deze trend overigens al langer bezig, en inmiddels ook wijder verbreid: aan diverse Duitse *Musikhochschulen* is *Populärmusik* voor kerkmusici-in-spe inmiddels zelfs een verplicht vak.

Ik ga in dit artikel niet nader in op het spelen van pop en jazz op orgel, behalve met de opmerking dat het omwille van kwaliteit wel tijd wordt dat deze richting ook in Nederland als facultatief vak wordt toegevoegd aan het curriculum van de kerkmuziekopleiding, zowel voor professionals als amateurs.

De introductie van *Opwekking*, de *Evangelische Liedbundel* en bundels met vergelijkbaar repertoire is vrijwel parallel gegaan aan het afscheid van het orgel als 'enige' begeleidingsinstrument in de eredienst. Of het een het gevolg is van het ander –of andersom–, is moeilijk te achterhalen; het is waarschijnlijk dat beide ontwikkelingen elkaar hebben versterkt. In sommige kringen is het instrument zelfs radicaal afgezworen als zijnde uit de tijd, of een symbool van een bepaalde theologie (had de al genoemde Huub Oosterhuis het niet ooit over het 'dogmatische gedram van het orgel?'), maar gelukkig staan orgel, piano en soms *band* meestal (nog) gezusterlijk naast elkaar. Het is belangrijk goed na te denken over wat men precies wil met deze variatiemogelijkheden. In die zin is het artikel dat ik enige tijd geleden over het beamergebruik in de eredienst schreef, ook op deze situatie van toepassing: de verleiding is groot te menen dat de instrumenten zoveel mogelijk moeten worden gebruikt omdat ze er nu eenmaal staan. Dat is een gevaar: niet zozeer vanwege de muzikant die steeds heen en weer moet lopen, maar meer vanwege de kerkganger die zich telkens moet instellen op een andere begeleidingsvorm. Het ritme van de viering kan hierdoor snel, en ook herhaaldelijk, worden

enst?

verstoord. Wat doet het met de ervaring van een kerkdienst als geheel, wanneer telkens wordt afgewisseld tussen begeleidingsinstrumenten, en daarmee vaak ook tussen geheel andere (theologische en liturgische) belevingswerelden die horen bij de diverse liederen? Het openingslied uit *Opwekking*, een Geneefse psalm, een Kyrie uit de Taizé-bundel, het loflied uit Liedboek-1973 – voor je het weet beland je in een liturgische en theologische achtbaan waarbij je blij bent dat je ongeschonden de zegen hebt gehaald... Kortom: varieer met mate. Het introduceren van het nieuwe Liedboek met al zijn variatiemogelijkheden, maar ook de aanschaf van een vleugel of het oprichten van een begeleidings-band, zijn goede aanleidingen om het Beleidsplan Kerkmuziek er weer eens bij te pakken en de daarin gemaakte keuzes tegen het licht van de nieuwe situatie te houden.

Opwekking

De eerste kennismaking met 'licht' liedrepertoire was in veel gemeentes het verschijnen van de eerste bundel *Opwekking* in 1978. Weliswaar was de liedbundel bedoeld voor charismatische kringen, maar het duurde niet lang tot ook in traditionele kerken vraag naar dit repertoire ontstond. Velen zagen de liederen als een welkom alternatief voor de traditionele en door sommigen als 'zwaar' ervaren kerkzang: vrolijker, ritmischer, en tekstueel eenvoudiger te begrijpen. Jong, maar ook oud, bleek hier naast (of in plaats van) het vijf jaar eerder verschenen *Liedboek voor de kerken* grote behoefte aan te hebben. Voor de initiatiefneemster Wiesje Hoekendijk (zie later) was de bundel *Opwekking* echter geen reactie op, of alternatief voor het Liedboek-1973, maar in de eerste plaats een aanvulling op de bundels *Glorieklokken* en *Johannes de Heer*. Ze vond dat in deze bundels te weinig lofprijzings- en aanbiddingsliederen waren opgenomen. Volgens haar en de andere stichters van *Opwekking* was in Nederland grote behoefte aan 'opwekking', waarmee werd bedoeld: geestelijke groei in de bestaande Nederlandse kerken.

Reacties

Het is opvallend dat in de traditionele kerken, zowel de Nederlandse Hervormde en Gereformeerde als ook de orthodox-christelijke hoek, al snel kritiek klonk op het *Opwekking*-repertoire. Beide bloedgroepen zetten hun vraagtekens bij de theologische kwaliteit van de liedteksten. Vanuit conservatieve kring wordt kritiek gehoord op het wereldse karakter van zowel de muziekstijl als veel teksten, en het feit dat veel gereformeerde leerstellingen niet of onvoldoende in de teksten naar voren komen, en soms zelfs ondermijnd zouden worden. Vanuit de PKN-kerken is te horen dat veel teksten en melodieën wel erg simpel en repetitief zijn. Ook meent men dat behalve de muziek ook veel teksten ongeschikt zijn voor kerkelijke samenzang, omdat ze te zeer ik-gericht zijn en appelleren aan emoties die je weliswaar individueel kunt ervaren, maar anderen niet kunt 'opdringen'.

Ontstaan

Stichting *Opwekking* is klein begonnen, in april 1960. Oprichters zijn Ben en Wiesje Hoekendijk en Peter en Else Vlug, die in een Puttens rijtjeshuis aanvankelijk een klein kantoorijtje inrichtten. Al snel groeide de Stichting uit dit kamertje, het huis en later het tuinhuis, en ook van de campings in Bennekom, Harskamp en Vierhouten waar ze tien jaar na de oprichting voor het eerst Pinksterconferenties hielden. Inmiddels zetelt de organisatie in een kantoorpand op een Puttens industrieterrein. Vorig jaar kwamen rond de 55.000 bezoekers naar de door *Opwekking* georganiseerde en op Walibi gehouden Pinksterconferenties.

Stichting *Opwekking* is in 55 jaar onwaarschijnlijk snel gegroeid. Men is in 2011 'internationaal' gegaan, door de Nederlandse activiteiten van Willow Creek, een organisatie met ruim 13.000 lidkerken in meer dan 35 landen, onder haar hoede te nemen.

De invloed van *Opwekking* beperkt zich niet tot de eigen directe aanhang. Door het uitgeven van liedbundels, cd's,

maar ook boeken, 'leiderschaps'-literatuur, cursus-, kinderk- en evangelisatie-materiaal, is haar aanwezigheid binnen en buiten de 'traditionele' PKN-kerken niet meer weg te denken.

Ankers

De doelstelling van Opwekking is 'Samen Nederland bereiken met het evangelie van Jezus Christus'. Het was nooit de bedoeling zich af te zetten tegen de bestaande kerken. Men zocht naar samenwerkingsverbanden, nadrukkelijk ook met de traditionele kerken. Tegelijkertijd impliceert deze doelstelling dat het *Opwekking*-liedrepertoire dus niet bedoeld is voor gebruik in de eredienst. Het zijn liederen om 'de straat op te gaan', om juist niet-kerkelijke mensen te winnen voor het geloof. Daarnaast ziet de Stichting wel een toerusting-taak, gericht op actieve kerkelijke mensen, zoals blijkt uit hoe Opwekking zichzelf tevens beschrijft: een interkerkelijke organisatie 'die zich actief bezighoudt met het verkondigen van het evangelie en het toerusten van christenen uit alle denominaties en kerkelijke stromingen.' Maar voor die tweede taak lijken de liederen niet bedoeld.

De Bijbel wordt beschouwd als het onfeilbare Woord van God. De missie is afkomstig uit Mattheus 28: 'Maakt al de volken tot mijn discipelen ...en leert hen onderhouden al wat Ik u bevolen heb' (vers 19).

In plaats van samen te werken met Opwekking, zagen veel bestaande kerken de beweging als een bedreiging: 'Hoezo Nederland bereiken met het evangelie? Dat is onze taak toch al?' Uit orthodoxe hoek kwam ook kritiek, maar dan op een andere bewering van Opwekking: volgens eigen zeggen 'kwamen vele mensen tot een levend geloof doordat er, net als in de tijd van Handelingen, vele wonderen en tekenen gebeurden.' In conservatieve kring reageerde men geprikkeld: 'Wie denken ze te zijn om zichzelf dit oordeel aan te meten? Wie zegt dat het hier niet gaat om dwaalleren en valse profeten?'

De familie Hoekendijk

Evangelist, oud-voorganger, zeezeiler en watersportjournalist Ben Hoekendijk werd in 1938 geboren in Baarn. Zijn vader was Karel Hoekendijk, wiens vader Kees op zijn beurt een van de oprichters (samen met onder anderen Johannes de Heer) van de NCRV was. Bens vader Karel kwam als

De voorkant van nr. 115 van *Stromen van kracht* (1963). De eerste vier afgebeelde portretten zijn van (v.l.n.r.) Karel Hoekendijk, Peter Vlug, Ben en Frans Hoekendijk.

19-jarige tijdens een zeereis naar Java tot geloof, maar de werkelijke ommekeer vond plaats toen hij ernstig ziek werd en wonderbaarlijk werd genezen door een gebedsgenezers. Karel bleek ook genezende gaven te bezitten, en stichtte een beweging met aanvankelijk de naam *Levend Water*, die later bekend werd als *Stromen van Kracht*. Eerst wilde men verbonden blijven met de Nederlandse Hervormde kerk, maar toen *Stromen van Kracht* zelf doopdiensten ging houden, distantieerde de landelijke kerk zich van de beweging. Ook de toenmalige Pinksterbewegingen hielden afstand en noemden Karel Hoekendijk een 'valse profeet'.

'Stromen' hield echter onverdroten de 14-daagse bijbelcursussen die werden bijgewoond door steeds meer mensen van binnen en buiten de beweging. Hun zoons Frans en Ben deden hieraan volop mee. Karel en zijn vrouw Elizabeth oriënteerden zich al snel internationaal, en ondernamen evan-

gelisatiereizen naar Duitsland, Zwitserland, Zuid-Afrika en de Nederlandse Antillen. Hier werden ze echter in 1962 uitgezet: men beschouwde ze als een gevaar voor de volksgezondheid. Daarna maakte het echtpaar Hoekendijk nog reizen naar Trinidad, Sri Lanka, Japan, India, Maleisië, de Filippijnen, Indonesië, Afrika en Amerika. Door de enorme sommen geld die deze reizen kostten en een grote schuld bij de drukkerij die het maandblad *Stromen van Kracht* uitgaf, ontstonden er scheuren in het familiebedrijf. Samen met Peter en Else Flug nam zoon Ben en zijn vrouw Wiesje f125.000 schuld over. Dit viertal richtte later Stichting Opwekking op. Karel Hoekendijk bleef reizen en vertoonde zich lange tijd nauwelijks meer in Nederland. Hij overleed in 1987 op 82-jarige leeftijd in Rotterdam.

Zoon Ben Hoekendijk leidde in 1957, tijdens zijn vervangende dienstplicht, zelf een *Stromen van Kracht*-gemeente. Drie jaar later, inmiddels getrouwd met Wiesje Hijink, begon hij het blad *Opwekking*. Ook Hoekendijks stichting, die aanvankelijk 'Ben Hoekendijk Evangelisatie-Genезings Campagnes' heette, kreeg vanaf 1974 de naam 'Opwekking'.

Behalve de al genoemde Pinksterconferenties, waarop Hoekendijk tot 1990 een vaste spreker was, organiseerde hij vanaf 1972 ook zgn. 'One-Way-dagen'. Hij schreef boeken als *Op zoek naar balans* en *Twaalf joden vinden de Messias*. In 1992 stopte hij met het werk voor Opwekking, volgens eigen zeggen omdat het te groot was geworden. In dezelfde jaren liep

zijn huwelijk met Wiesje stuk omdat hij, zo verklaarde hij zelf, 'tijdens zijn reizen enkele malen in immoraliteit was gevallen'. Zijn hertrouwen leverde veel onrust op bij zijn volgelingen. Later, in 1998, schreef hij hierover zijn boek *Met God kun je opnieuw beginnen*.

In 1993 richtte hij de Stichting Shalom op, en gaf diverse boeken uit over de relatie tussen Joden en christenen. Hiervan zijn ook een Russische en Hebreeuwse editie verschenen. Op 29 april 2011 werd Hoekendijk geridderd vanwege zijn jarenlange (bestuurlijke) activiteiten op het terrein van zowel theologie als zeilsport.

Op zijn site www.shalombooks.nl schrijft hij nog met grote regelmaat blogs over allerlei onderwerpen, voornamelijk op het gebied van Israël en zeezeilen, een sport die hij hartstochtelijk beoefende maar die hij na een CVA in 2012 heeft moeten opgeven.

De Stichting Opwekking werd na Hoekendijks vertrek van 1990 tot 1999 geleid door Peter Flug. Zijn opvolger was Joop Gankema, die in 2014 het stokje overgaf aan Ruben Flach.

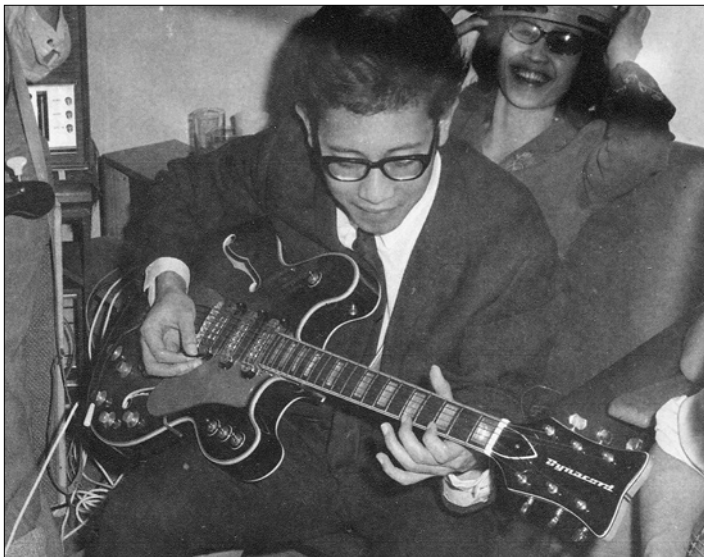
Burning Candles

Een koor dat een grote rol speelde in de ontwikkeling van het Nederlandse gospel- en *Opwekking*-repertoire, was *Burning Candles*. Het bestond van 1966 tot 2001, en was daarmee een van de eerste Nederlandse gospelkoren. De oprichter was Dolf Vorsterman van Oijen, een muzikant van Indonesische komaf die tien jaar eerder naar Nederland was verhuisd. Aanvankelijk leidde

De *Burning Candles* in de beginjaren, afgebeeld op een cover uit de jaren zestig van het evangelisatienieuwsblad *Opwekking*. Vierde van links is Dolf Vorsterman van Oijen.

1966 tot 2001, en was daarmee een van de eerste Nederlandse gospelkoren. De oprichter was Dolf Vorsterman van Oijen, een muzikant van Indonesische komaf die tien jaar eerder naar Nederland was verhuisd. Aanvankelijk leidde

Dolf Vorsterman van Oijen. Beeld: Willem Verweij

hij de Indo-rockband *The Black Strangers*. Toen steeds meer bandleden tot geloof kwamen en niet meer het losbandige bandleven wilden leven, stopte de rockgroep. Vorsterman van Oijen nam in milde vorm zijn indo-rock-achtergrond mee toen hij snel daarna het gospelkoor *Burning Candles* oprichtte. Aanvankelijk was het een klein koor dat werd begeleid door gitaar, toetsen en drums. Hoewel het koor in veel gevestigde kerken werd uitgenodigd, werd ze in de zeventiger jaren dankzij optredens voor de toen net opgerichte Evangelische Omroep pas echt bekend. Het koor groeide uit en trad in 1978 en 1981 op tijdens de EO-jongerendag. Concertreizen werden ondernomen en singles, elpees en later cd's werden uitgegeven. Joop Gankema, die van 1999 tot 2014 directeur van Opwekking zou zijn, was nauw betrokken bij de *Burning Candles*.

Burning Candles heeft een onmiskenbaar grote invloed gehad op het ontstaan van talloze gospelkoren in Nederland. De meesten imiteerden de manier van zingen en het repertoire van de *Candles*, soms tot op de dag van vandaag.

Opwekking in het Liedboek

Volgens velen is het *Opwekking*-liedrepertoire vanwege het ik-perspectief van veel liederen en de kenmerkende nadruk op de innige relatie van de individuele gelovige met Jezus, van negatieve invloed op waarvoor een gemeente bijeenkomt, namelijk het vieren van de gemeenschap. Een ge-

meenschap is immers geen 'verzameling individuen'. Het is de moeite waard tegen dit licht de opname van *Opwekking*-liederen en liederen uit de *Evangelische Liedbundel* in het Liedboek-2013 te bekijken. Hoe ging de Liedboek-redactie met dit gegeven om? Ik haak hieronder aan bij een paar observaties van Gerard van Zanden, die over dit thema een artikel publiceerde op www.karlbarth.nl.¹

Een blik in de internet-index leert dat in het Liedboek-2013 25 liederen uit *Opwekking* zijn opgenomen, naast 13 uit de *Evangelische Liedbundel*. Daarbij zijn, in het kielzog van de invloed van *Opwekking*, ook uit andere bronnen diverse 'ik-liederen' overgenomen. Een opvallende vaststelling is dat het merendeel van de sectie 'Leven' (lied 778-964) bestaat uit liederen vanuit dat ik-perspectief.

Op zich is een lied in de eerste persoon enkelvoud uiteraard geen probleem; ook in de psalmen is dat vaak het geval. Echter, terwijl de psalmist zichzelf ziet als onderdeel van het volk, en de 'ik' in de psalmen kan worden gezien als 'één van de gelovigen', komt in nogal wat van de hierboven bedoelde 'ik-liederen' die gemeenschap nauwelijks of niet in beeld.

In de 'ik-Psalm' 26 wordt, in het vijfde couplet van de berijming door Muus Jacobse, de inbedding in de gemeenschap bezongen: 'Verenigd in uw naam / met allen die tezaam / U dienen...' etc. Vergelijk je dit met bijvoorbeeld *Opwekking* 751, dan wordt het bovengenoemde bezwaar duidelijk:

*Ik zie het kruis van mijn Bevrijder.
Ik zie het kruis van Golgotha.
Die diepe pijn, de weg van lijden.
Die weg is Hij voor mij gegaan.
Halleluja! Ik prijs U, Jezus.
Ontvang mijn lof, ontvang mijn liefde.
Halleluja, ik geef mijn leven.
U heeft mijn hart, U heeft mijn ziel.*

Dit kenmerk is in steeds meer *Opwekking*-liederen te herkennen, bijvoorbeeld in het populaire *Opwekking* 733:

*De zon komt op, maakt de morgen wakker;
mijn dag begint met een lied voor U.
Heer, wat er ook gebeurt en wat mij mag overkomen,
laat mij nog zingen als de avond valt.*

¹<http://www.karlbarth.nl/alles-is-zo-mooi-dat-ik-zingen-moet-individualiserende-tendensen-in-het-nieuwe-liedboek-en-in-de-opwekkingsbundel>

²De relatie met het Joodse volk blijft wél belangrijk (vgl. ook Ben Hoekendijks activiteiten op dit gebied), hoewel dat zich nogal eens uit in beladen initiatieven als evangelisatie onder Joden.

*Loof de Heer, o mijn ziel.
O mijn ziel, prijs nu zijn heilige Naam.
Met meer passie dan ooit;
o mijn ziel, verheerlijk zijn heilige Naam.*

Hiermee is een duidelijke ontwikkeling ten opzichte van de jaren zeventig van de twintigste eeuw te signaleren: in de loop van vijf decennia is niet alleen buiten, maar ook binnen de kerken ruimte ontstaan voor (veel) meer individuele geloofsbeleving. Waren de liederen in de eerste bundels van *Opwekking* nog eenvoudige toonzettingen van vaak korte en eenvoudig herschreven Bijbelteksten, vanaf deel 3 en 4 valt op dat de 'ik' en het individuele geloofsleven een steeds grotere rol gaat spelen en dat vooral de persoonlijke relatie met en (liefdes-)overgave aan Jezus vooropstaat. Het geloof in de God van Israël, zoals dat in de traditionele kerken centraal staat, lijkt naar de achtergrond te zijn verdwenen.²

Overigens valt op – en weet ik ook uit kortstondige eigen ervaring – dat dit op de eigen geloofservaring gerichte geloof per individu niet heel verschillend is, en dat de 'juiste' beleving ervan vaak wel degelijk met een vorm van sociale controle gepaard gaat – van de plaatselijke (evangelische) gemeente, de bijbelstudiegroep, de christelijke jeugdclub, evangelisatiekampen etc.; zelfs de christelijke omroepen speelden daar lange tijd een 'normatieve' rol in. In die zin zoeken de *Opwekking*-aanhangers elkaar op om het zich als individueel uitende geloof wél 'samen' te ervaren, overigens zonder dat hierdoor bijvoorbeeld veel 'wij-liederen' ontstaan.

Uiteraard heeft de redactie van het Liedboek-2013 een keuze gemaakt bij het overnemen van liederen uit *Opwekking* en de *Evangelische Liedbundel*. Al te zeer ik-gerichte en gemeenschap-buitensluitende liederen, en ook de twee die ik hierboven citeerde, zijn niet door de selectie gekomen, mochten ze überhaupt al op de redactietafel hebben gelegen. Toch schaduwt het kenmerkende subjectieve karakter van het Opwekking-gedachtegoed ook door de wél gekozen liederen heen. In een voor velen vertrouwd lied als 'Mijn God, mijn herder, zorgt voor mij' (L23c) of 'Create in me a clean heart' (L51b, beide zowel in *Opwekking* als de *Evangelische Liedbundel* opgenomen) is dat enigszins verklaarbaar door de verbondenheid met Psalm 23 en 51. L588, een lied voor de drie dagen voor Pasen, vind ik persoonlijk al problematischer – wellicht ook door een geloofswereld waar ik moeite mee heb –:

*Heilig aanschijn van het Lam,
hart doorstoken, heilige wonde,*

*Gij, mijn levensbron, mijn heil,
heilig aanschijn van het Lam.*

*Heilig aanschijn van de liefde,
hart, gewond tot mijn genezing,
heilig lichaam van mijn God,
heilig aanschijn van de liefde.*

Lied 289 vind ik, vanwege het perspectief, ook 'lastig', met name het tweede couplet:

*Heer, ik kom in uw stralend schijnsel,
uit de schaduw in uw nabijheid;
door uw Zoon mag ik staan in uw luister,
toets mij, test mij, verteer al mijn duister.
Schijn op mij, schijn op mij...*

Idem voor liederen als Lied 886 ('Abba Vader'), en ook L891:

*Heer, ik kom bij U,
neem mijn leven, maak mij nieuw,
door uw grote liefde. U houdt van mij.
Heer ik weet het nu:
in mijn zwakte draagt U mij.
Ik wordt overweldigd door de kracht van uw liefde.
Draag mij Heer. Neem mij in uw armen...*

Net als in 'Wat hou ik van uw huis' (L84a), 'Hoe kan ik verder leven' (L861) en andere liederen is van een gemeenschap waarin je je opgenomen kunt voelen – essentieel voor een kerkelijke bijeenkomst – nauwelijks of geen sprake en is er slechts aandacht voor het aller-persoonlijkste geloof. Wellicht zijn dit de liederen voor 'zingen en bidden in huis'? De noodzaak van *band*-begeleiding en de hier en daar aangegeven rolverdeling veronderstelt een grotere groep mensen dan een huisgezin. Ook het argument van 'luisterliederen' overtuigt me niet. Móet je als gemeente luisteren naar, en gesticht worden door een dergelijk ik-gericht nummer?

Bredere tendens?

Als de verschuiving van gemeenschap naar individu in de genoemde bundels zo herkenbaar is, dan kun je je afvragen of deze ontwikkeling niet een bredere kerkelijke tendens aanduidt dan alleen in het zingen. In een volgend nummer van *Muziek & Liturgie* zal hier verder op worden ingegaan. •